

«Վէմ»-ի ղեկավար սկզբունքն
է լինելու գիտական
առարկայականութիւնն
ու ճշմարտութիւնը,
միայն ճշմարտութիւնը,
ամբողջ ճշմարտութիւնը՝
համոզած, որ անգամ ամենադառն
ճշմարտութիւնը աւելի օգտակար է,
քան ոսկեզօծ ու շաքարապատ
ստալը»:

Միմոն Վրացեան

Խմբագիր՝ ԳԵՎՈՐԳ ԽՈՒԴԻՆՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Աշոտ Մելքոնյան
Ռուբեն Սաֆրաստյան
Ալբերտ Ստեփանյան
Սուրեն Դանիելյան
Համլետ Պետրոսյան
Սամվել Մուրադյան
Ալբերտ Մակարյան
Արարատ Հակոբյան
Լևոն Մկրտչյան

ՍՓՅՈՒՌՔ

Երվանդ Փամբուկյան – Լիբանան
Մկրտիչ Մկրտչյան – Լիբանան
Հարություն Քյուրքչյան – Հունաստան
Կարո Արմենյան – ԱՄՆ
Ռուբինա Փիրումյան – ԱՄՆ
Վաչե Բրուտյան – ԱՄՆ

հ ա մ ա հ ա յ կ ա կ ան հ ան դ ե ս
Ժ (ԺԶ) տարի, 2018,
թիվ 4 (64), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր

«Վէմ» համահայկական հանդես
Հրատարակիչ՝ «Վէմ հանդէս» ՍՊԸ

0010 Երևան, Մհեր Մկրտչյան փ. 12/1
հեռախոս՝ 52 18 76, 093 83 93 24

Էլ. փոստ՝ khoudinyan@yahoo.com

Ինտերնետային կայք՝
vemjournal.org

ISSN 1829 – 1864

Գ Ի Դ Օ Ր Հ Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն

Գոհունակությամբ ողջունում ենք Հայաստանի Առաջին Հանրապետության 100-ամյակին նվիրված «Հայաստանի Հանրապետության պատմության դասերը» խորագրով գիտաժողովի զեկույցների հրատարակությունը:

20-րդ դարակիզբը, արդարև, մեր պատմության հանգրվանային ժամանակաշրջաններից է, երբ մեր ժողովուրդը դիմակայեց մեծ ցնցումների ու դժվարին մարտահրավերների և դարավոր ընդմիջումից հետո վերականգնեց իր անկախ պետականությունը: Համաշխարհային պատերազմի պայմաններում աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում հայտնված և ցեղասպանության հետևանքով ծանր դրության մեջ գտնվող մեր ժողովուրդը կարողացավ հերոսական կամք ու ոգի դրսևորել և ուժ գտնել իր մեջ՝ վկայելով հայրենի հողը պաշտպանելու ու իր արդար դատին հետամուտ լինելու իր հանձնառությունը:

Գիտաժողովի զեկույցների հրատարակությունը գալիս է հավելելու բազմաթիվ ուսումնասիրությունների ու հոդվածների շարքը, որոնք նախորդ մեկ դարի ընթացքում լույս են սփռել այս դժվարին ժամանակաշրջանի վրա: Գնահատելի է, որ ներկայացվող զեկույցները լայն շրջանակներին հնարավորություն են ընձեռնում ճանաչել մեր պատմության դասերը, այդ տարիների բացթողումներն ու ձեռքբերումները, որը պիտի նպաստի մեր ժողովրդի առավել պայծառ ապագայի կերտմանը:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Մեր օրհնությունն ենք բերում ժողովածուի հրատարակությունը իրագործողներին, նրանում ներառված նյութերի հեղինակներին և մաղթում Բարձրյալի ամենաթառ օրհնությունն ու շնորհները:

Օրհնությամբ՝

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԽՈՍՔԸ

ՀՅԴ Բյուրոյի անունից ողջունում եմ Հայաստանի Հանրապետության հիմնադրման 100-ամյակին նվիրված գիտաժողով-քննարկման զեկույցների հրատարակությունը:

Այս նվիրական առիթով մեզանում կազմակերպվել են բազմաթիվ գիտաժողովներ, սակայն Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանում 2018 թ. մայիսի 31-ից հունիսի 1-ին տեղի ունեցած միջոցառումը առանձնահատուկ էր: Առանձնահատուկ, որովհետև գիտաժողովի կազմակերպիչը՝ «ՎԷՄ» համահայկական հանդեսի խմբագրությունը, նպատակ էր դրել ոչ միայն պատշաճ կերպով նշել Հայաստանի Հանրապետության 100-ամյակն ու վեր հանել նրա հիմնադիրների կատարած գործի մեծությունը, այլև բացահայտել հատկապես խորհրդային ժամանակներից պահպանված այն խեղաթյուրումները, որոնք ժամանակի ընթացքում վերածվելով կարծրատիպերի, այսօր էլ շարունակում են պատմական իրականությանը չհամապատասխանող ձևով մատուցվել Հայոց պատմության դասագրքերում: Ուստի գիտաժողով-քննարկումը վեր հանելով խեղաթյուրումները, փորձ է արել հաղթահարել 70 տարի շարունակ պահպանված կարծրատիպերը և մեր հասարակությանը ներկայացնել իրականությունը, ճշմարտությունը:

Կարևոր է նաև Հայոց պետականության վերականգնման փաստն արձանագրել որպես այդպիսին. ոչ միայն Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հարյուրամյակն ենք նշել 2018 թվականին, այլև Հայոց պետականության վերականգնման հարյուրամյակը: Կարող են լինել առարկողներ, որ նախկինում երբեմն ունեցել ենք պետականության որոշ հատկանիշներով օժտված այլևայլ կառույցներ, բայց փաստ է, որ Բագրատունյաց հարստության անկումից մոտ հազար տարի եւ Կիլիկիայի Հայոց թագավորության կործանումից մոտ հինգ հարյուր հիսուն տարի անց 1918 թվականին վերականգնված Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունն է, որ անցնող հարյուր տարիներին եղել է այն վեմը, որի շուրջ մեր ժողովուրդը, մեր ազգը շարունակում է իր գոյատևումը:

Հայաստանի Հանրապետության պատմությունն ունի բազմաթիվ ուսանելի դասեր. այդ դասերի մի մասն էլ պետականությունը կերտող սերնդի, ճառագայթող դեմքերի օրինակն է, որն ընթերցողին ներկայացվող զեկույցների շնորհիվ պետք է վարակիչ դառնա բոլորիս, ու մանավանդ՝ երիտասարդ սերնդի համար:

ՀՅԴ ԲՅՈՒՐՈՅԻ անդամ՝ ԿԻՐՈ Ա. ՄԱՆՈՅԱՆ

10 դեկտեմբերի 2018 թ.

ՎԷՄ համահայկական հանդես
Ժ (ԺԶ) փայրի, թիվ 4 (64), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ – Գարեգին Բ

Շայրազույն Պապրիարք և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 2

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ԽՈՍՔԸ – Կիրո Ա. Մանույան 3

ՄԵՐ ԽՈՍՔԸ – Խմբագրական 5

ՀԻՄՆԱՔԱՐԵՐ

Գևորգ Ս. Խաղիկյան
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆ ՈՒ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ
ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 12

Ռուբինա Բ. Փիրուման (Լու Անջելա)
1918-ի ԵՒ 1991-ի ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆԸ ԾՆՈՒՆԴ
ՏՈՒՈՂ ԵՐԿՈՒ ԸՎԿԱՏԱԳՐԱՅԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐ.
Համեմատական հայեացք 24

Արմեն Ս. Ասրյան
ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՉԻ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐՈՒՄ 47

ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱՆՈՒՅՄԻՆ

Համո Կ. Սոսիսյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ
(1918 թ. մայիս-օգոստոս) 58

Աշոտ Ն. Հայրունի
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԱ-
ԹՈՒՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱԾԻՐՈՒՄ
(1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) 72

Արարատ Ս. Հակոբյան
ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 – 1920 ԹԹ.
ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 98

Աննա Է. Ասպրյան
ՀՀ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՆԱՎԱՐՄԱՆ
ՀԱՄԱՎԱՐԳԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1918-1920 ԹԹ.
Վաղարշապատի քաղաքային
իշխանությունների ընտրության ու
գործունեության օրինակով 111

ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էդիպոս Գ. Գոդյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ
1918-1920 ԹԹ.
Ըստ Ազգերի լիգայի ժնկյան արխիվի
նորահայտ վավերագրերի 122

Աշոտ Ա. Մեղրնյան
ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ
(1918 թ. մայիս – 1919 թ. հունվար) 133

Ալեքսանդր Ս. Մանույան
ԱՐՑԱԽԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ
1918-1920 ԹԹ. 148

ՆԵՐՔԻՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կարեն Պ. Հայրապետյան
ՀԱՏՎԱԾԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՊԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 164

Սուրեն Թ. Սարգսյան
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԸՆԴՊԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1918-1920 ԹԹ. 210

Նարեկ Ա. Մկրտչյան
ԵՐԵՎԱՆԸ 1918-1920 ԹԹ. ՀՀ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ
Ազգային ինքնության տարածական կազմա-
կերպման իմաստաբանությունը 226

Դավիթ Ս. Գյուրջիյան
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՆՎԱՏՄԱՄԲ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1918-1920 ԹԹ. 247

Հայկազուն Ս. Ալվրջյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆՆԵՐԸ 265

ՀՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԵՐԸ

Վլադիմիր Ա. Հարությունյան
ԿԱՐՄԻ ՀԱՆՁՆՈՒՄԸ
Զինվորական դավադրության վարկածը 278

Հռիփսիմե Վ. Պիկիչյան
ՄԱՋՄԱՆՈՎԻ ԼԵԳԵՆԴԸ
Հայ երաժշտական բանահյուսության մեջ 331

Սմբատ Խ. Հովհաննիսյան
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔՆ ԻՐԻՎ
«ՄՐՑԱԿՑՈՂ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ՏԱՐԱԾՔ
Հայաստանի Հանրապետության 1918-1920 թթ.
պատմության շարադրանքի օրինակով 347

Ժենյա Ա. Քալանթարյան
1918-1921 ԹԹ. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ
Ականատես գրողների
ստեղծագործություններում 392

Կարէն Հ. Խանլարեան (Թեհրան)
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ
ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ 416

CONTENT 432

СОДЕРЖАНИЕ 433

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻՆ 435

Դոկտ. Ռուբինա Բ. Փիրումեան
(Լոս Անջելես)

1918-Ի ԵՒ 1991-Ի ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆԸ ԾՆՈՒՆԴ ՏՈՒՈՂ ԵՐԿՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳՐԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐ

Համեմատական հայեացք

Բանալի բառեր – անկախություն, համեմատական հայեացք, բոլշևիզմ, ՀՀՇ, ապագայի տեսլական, Ղարաբաղ, Սփիոռք, Գերագոյն Խորհուրդ, ՀՅ Դաշնակցություն:

Մուտք

Հայաստանի 1918-ի եւ 1991-ի երկու անկախություններն էլ արդիւնք էին ամբողջատիրական եւ բռնապետական երկու կայսրությունների՝ Ռուսաստանի Ցարական Կայսրութեան եւ նոյն տարածքի վրայ նրան յաջորդած Խորհրդային Սոցեալիստական Հանրապետությունների Միութեան (ԽՍՀՄ) փլուզման: Իհարկէ, երկու բացայայտ տարբերություններով. նախ՝ առաջինի պարագայում աշխարհը պատերազմական իրավիճակում էր գտնուում, փոքր ու մեծ երկրների սահմաններն էին փոփոխուում կամ նոր գծուում: Երկրորդի պարագային աշխարհը խաղաղ էր, եթէ ճնցում կար Չեռնոբիլի հիվէակայանի պայթիւնն էր եւ Սպիտակի երկրաշարժը, որոնց առաջացրած ալիքները քաղաքական ալեկոծումներ առաջ բերին¹:

Միւս բացայայտ տարբերութիւնը՝ առաջինի պարագայում դարեր ջնջուած ու աշխարհաքաղաքական իմաստով անգոյ Հայաստանի հողերի վրայ վերածնուում էր հայոց պետականութիւնը, որ պիտի կառուցուէր ո՛չ թէ ոչին-

1 1986 թիւ, Ապրիլ 26-ին, Ուկրաինայի Չեռնոբիլ քաղաքի հիվէակայանում ռէակտորներից մէկի պայթիւն տեղի ունեցաւ, որի հետևանքով, բացի հսկայական աւերից, շողարձակող (ռադիոակտիւ) նիւթերի ահեղի արտանետումը թունաւորեց շրջապատի կենսոլորտը, եղան մեծ թուով մարդկային զոհեր: Աղէտի մահացու հետևանքները շարունակուեցին երկար տարիներ: Իսկ Հայաստանում, 1988 թիւ, Դեկտեմբեր 7-ին, 6.8 ուժգնութեամբ երկրաշարժը, էպիկենտրոն ունենալով Սպիտակ քաղաքը, աւերեց հսկայ տարածութիւն եւ խլեց մեծ թուով կենսեր: Երկու աղէտներն էլ, սոցեալ-տնտեսական ազդեցութիւնից եւ մարդկային կորստից բացի ԽՍՀՄ-ի համար ունեցան քաղաքական նշանակութիւն եւ բացայայտեցին Խորհրդային սիստեմի անձեռնհասութիւնն ու անձարակութիւնը աղէտներ կանխարգիլելու եւ աղէտների հետևանքները փարատելու մէջ: Չափազանցութիւն չի լինի հետևցնել, որ այս երկու իրադարձութիւնները Խ. Միութեան թուլացման եւ ի վերջոյ փլուզման մէջ դեր ունեցան՝ Աֆղանստանում ձեռնարկուած արկածախնդրութեան հետ միասին:

չից այլ խառնակ քառսից ու դառնար անկախ հանրապետություն: Երկրորդի պարագայում արդէն կայացած երկիրն իր ամբողջ ենթակառուցվածքով ու որոշակի սահմաններով պիտի դուրս գար Խորհրդային Միության տիրապետությունից ու դառնար անկախ հանրապետություն:

Այս բացորոշապէս տեսանելի երեւոյթները յիշատակելուց յետոյ այս հրապարակումով պիտի փորձեն համեմատութեան դնել երկու անկախութիւններին ծնունդ տուող երկու ժամանակաշրջանների ոչ այնքան ակներեւ աշխարհաքաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային պայմաններից ու իւրայատկութիւններից մի քանիսը:

1. Թուրքիայի եւ միւս հարեւանների գործօնը երկու ժամանակաշրջաններում

Դեռ շարունակուող Աշխարհամարտի պայմաններում, Հայաստանի անկախութեան նախօրէին կարելոր ազդակ էր Թուրքիան՝ կոտորած, տեղահանութիւն, հայ ստաւորականութեան, քաղաքական/կուսակցական գործիչների եւ հոգեւոր ղեկավարութեան բնաջնջում եւ զինուորացու երիտասարդութեան փձացում: Արդիւնքում՝ պարպումը Արեւմտահայաստանի եւ վերապրող գաղթականութեան հոսքը դէպի աշխարհի չորս կողմ բայց կարելորը այս զեկուցման համար՝ դէպի Երեւան ու էջմիածին: Սովալլուկ, հիւանդ ու անօթեւան այդ գաղթականների ներկայութիւնը փոքրիկ Հայաստանում պիտի խորտակէր արդէն իսկ աղքատ տնտեսութիւնը եւ երկիրը անելանելի վիճակի մատնէր, մի երեւոյթ, որ երկրորդ անկախութեանը նախորդող ժամանակաշրջանում գոյութիւն չունէր:

Հակառակ այս ցաւոտ իրականութեան, սակայն, իրականութիւն էր նաեւ ցարական Ռուսաստանի զօրքերի Թուրքիայից գրաւուած հայկական հողերի գոյութիւնը: Այսինքն՝ դեռ շարունակուող տեսլականը անկախ Արեւմտահայաստանի եւ Աւետիք Շահխաթունեանի գծած եւ 1916-ի ՀՅԴ ռայոնական ժողովում վաւերացուած սահմաններով Կովկասի հայկական բաժնի² (ընդգծեմ՝ ժամանակի պարտադրած նպատակային փոփոխութիւնը՝ անկախ եւ ոչ ինքնավար Արեւմտահայաստան, ինչպէս նախապէս էր նպատակադրուած): Երկրորդ տեսլականի իրագործումը գործնական դաշտ էր մտել Համառուսական Յեղափոխութիւնից յետոյ (1917, Մարտ 8, հին տոմարով՝ Փետրուար 23): Կովկասեան այդ օրերի իրականութեան մէջ գործող Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, ժամանակի հայ կեանքում ամենից կարելոր կուսակցութիւնը, հաւատում էր Հայկական Հարցի լուծման ճամբին արդէն որոշ նախնական համաձայնութեան հասած լինել իշխան Գիորգի Լվովի եւ ապա Ալեքսանդր Կերենսկու ղեկավարած ժամանակաւոր Կառավարութեան հետ³:

2 Ըստ այս նախագծի՝ Արեւելեան Կովկասը բաժանուում էր թաթարական եւ հայկական մասերի: Հայկական մասը ընդգրկում էր Ղազախ, Գանձակ, Ջիւանշիր եւ Շուշի գաւառների լեռնային մասերը, որ հայաբնակ էին, եւ համարեա ամբողջ Զանգեզուրը: Այսպիսով Կովկասի հայկական բաժինը բաղկանում էր 4 նահանգներից՝ Գանձակ, Երևան, Ալեքսանդրապոլ (Շիրակ) եւ Կարս: Մանրամասնութիւնները տես, **Ռուբինա Փիրումեան**, Հայաստանը ՀՅԴ-Բոլշևիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում (1917-1921), Եր, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 10: Այսուհետ՝ «Հայաստանը ՀՅԴ-Բոլշևիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում»: 3 1917-ի ամռանը Գևորգ Խախիսեանը եւ Աւետիք Շահխաթունեանը Կովկասի սահմանային բաժանումների նախագիծը ներկայացրել էին Պետրոգրադի իշխանութեան: Դա իրականացնելու հող էր պատրաստուում:

Բոլշեիկեան յեղափոխութիւնը (1917, Նոյեմբեր 7, հին տոմարով՝ Հոկտեմբեր 25) եկաւ հիմնովին փոխելու իրավիճակը: Յաջորդեցին ժողովուրդների ազատութեան վերաբերող՝ Լենինի ու Ստալինի հակասութիւններով լի յայտարարութիւնները, ռուս բանակի նահանջը եւ ճակատների պարպումը, որի հետեւանքով Արեւմտահայաստանի ճակատը պաշտպանելու պարտականութիւնը ստանձնում էին փոքրաթիւ հայկական զօրախմբերը (Մուրատի, Սեպուհի, Անդրանիկի, Արամի, Նազարբէկեանի, Դրոյի եւ Ռոստոմի ղեկավարութեամբ):

Ռուսական բանակի հեռացումը նոր առիթ էր թուրքերի համար. սակայն, թուրք բանակը քայքայուած էր եւ ժամանակի պէտք ունէր: Այդ ժամանակը շահելու համար Թուրքիոյ երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ Բէյը կովկասեան իշխանութեան զինադադար առաջարկեց: Բանակցութիւնները տարուեցին Երզնկայում Դեկտեմբեր 2-5 (15-18): Նիստերին մասնակցում էր նաեւ Արշակ Զամալեանը: Զինադադարը պիտի գործադրուէր Սեւ Ծովից մինչեւ Վանայ Լճի հարաւային ափերը տարածուող ռազմաճակատներում: Ըստ զինադադարի պայմանագրի՝ ռուսական գրաւեալ հողերի մէջ էր մտնում ապագայի Ուիլսընեան Հայաստանը ամբողջութեամբ⁴: Բայց բախտի հեգնանքով այդ պայմանագրի ստորագրման նախորդ օրը Լենինը եւրոպական ռազմաճակատների վրայ զինադադար էր կնքել Քառեակ Զինակցութեան հետ եւ պայմանները լրացնելու համար բանակցութիւնները շարունակուում էին Բրեստ Լիտովսկում:

Բրեստ Լիտովսկի բանակցութիւնների լուրը հասել էր բոլշեիկեան յեղափոխութիւնից յետոյ կիսանկախ Կովկասեան Կոմիսարիատին լրացնող Անդրկովկասեան Խորհրդարան՝ Սէյմ, որ փոխարինում էր ժամանակաւոր Կառավարութեան ստեղծած Կովկասեան Յատուկ Կոմիտէին (ՕԶԱԿՄ): Նոյ Ռամիշվիլին զեկուցում էր, որ ստորագրուելիք համաձայնագրում թուրքերին մեծ զիջումներ են նախատեսուած: Ռամիշվիլիի կարծիքով՝ Ռուսաստանը բոլորովին հետաքրքրուած չէր Կովկասով եւ Սէյմն էր որ պիտի պաշտպանէր իր երկիրը: Ուրեմն Սէյմում որոշում տրուեց Կովկասը անջատել Ռուսաստանից ու բանակցութեան նստել թուրքերի հետ: Պատուիրակութեան նախագահ ընտրուեց Ակակի Իւանովիչ Չխենկելին. մասնակցում էին Յովհաննէս Քաջազնունին եւ Ալեքսանդր Խատիսեանը: Բայց Բրեստ Լիտովսկի հայ ժողովրդի համար չարաքաստիկ համաձայնութիւնը եկաւ կանխելու ամէն քայլերը: Թուրք բանակը վերակազմակերպուած դարձեալ ռազմական գործողութիւնների դիմեց եւ առաջացաւ ցարական զօրքերի գրաւած հողերը յետ գրաւելու եւ Բրեստ Լիտովսկի համաձայնագրով իրեն նուիրուած հողերին տիրանալու:

Բրեստ Լիտովսկի համաձայնութեան կնքումից յետոյ աւելի շեշտուեց Կովկասը ղեկավարող երեք կուսակցութիւնների անհաւասար մրցակցութիւնը, անհանդուրժողականութիւնն ու սահմանային վէճերը: Թաթարներին առաջնորդող Մուսաւաթ կուսակցութեան ներկայացուցիչները Սէյմում պնդում էին Բրեստ Լիտովսկի պայմաններն ընդունել, այլապէս իրենք դուրս կը գան: Իրա-

4 «Հայաստանը ՀՅԴ-Բոլշեիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում», էջ 71-73 (Յղում է կատարուած Կարօ Մասունու «Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին», Գաբրիէլ Լազեանի «Հայաստան և Հայ Դատը» և Սիմոն Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» գործերին):

կանությունն այն էր, որ մուսուլմաններն իրենց խառնակչություններով ուղղակի դաւաճանում էին Կովկասի ժողովուրդների միաւորմանը: Թիկունքից օգնում էին թուրք բանակին, թալան ու կոտորած էին կազմակերպում հայկական գիւղերում, եւ եթէ չլինէր Արամ Մանուկեանի շրջահայեաց քաղաքականությունը, Երեւանն էլ կոլ կը գնար նրանց ոտնձգություններին:

Սահմանային վէճերը մեծով մասամբ հայերի եւ թաթարների մէջ էին եւ պատճառը Կովկասի միախառն բնակչությունն էր, որ ապագայում էլ Կովկասեան երեք անկախ հանրապետությունների կեանքում տուն պիտի տար անհամաձայնությունների, խլրտումների, քաղաքական լուրջ հարցերի եւ արհմտո ընդհարումների: Պիտի ասել, որ Հայաստանի անկախութեան շրջանում, Ռուբէնի (Տէր-Մինասեան) շնորհիւ, կարելի եղաւ լուծում տալ այդ հարցին՝ Հայաստանը մաքրել թաթարներից եւ Խորհրդային Հայաստանին ժառանգութիւն թողնել համեմատաբար աւելի միատարր բնակչութիւն: Ի հարկէ, այլ հարց է, որ Խորհրդային տիրապետութեան օրօք Սովետական Ադրբեջանի թաթարները՝ նոր անունով ազերիները, հրաւիրուեցին Հայաստան ու սահմանին մօտիկ գուտ թուրքական գիւղեր առաջացրին:

Եթէ Բոլշեւիկեան յեղափոխությունը տեղի չունենար... պատմությունը այլ ընթացք պիտի ստանար: Մեծ հաւանականութեամբ պիտի ունենայինք Անկախ Արեւմտահայաստան եւ հայկական ինքնավար գաւառ/կանտոն Ռուսաստանում՝ կարելոր չէ թէ ինչ վարչակարգով: Դա Դաշնակցութեան տեսլականն էր, որ հետապնդեց բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնից յետոյ էլ երբ դաշնակցականներ Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, Աւետիք Շահխաթունեանը եւ ԲԺ. Յակոբ Զարիփեւը բանակցում էին բոլշեւիկներ՝ Ստեփան Շահումեանի, Դանուշ Շահվերդեանի, Հմայեակ Նազարեթեանի եւ Սարգիս Կասեանի հետ:

Այնուամենայնիւ, Լենինի քաղաքականությունը այլ ճամբայ էր բռնել եւ Շահումեանը չէր կարողացել Լենինին համոզել՝ ռուս զօրքերը Կովկասի ճակատներում թողնելու, որպէսզի կարելի լինէր ապահով պահել թուրքերից գրաւուած հայկական հողերը⁵: Զառեակ Զինակցութեան հետ բանակցելիս Արեւմտահայաստանի դատը վերջինն էր Լենինի մտքում եւ առաջինը զոհագործելու: Նրա հետապնդած համաշխարհային յեղափոխութեան ճամբին կարելոր չէր, թէ ժամանակաւորապէս ով կլինէր հայկական հողերի տէրն ու բնակիչը՝ հայր, թէ՛ թուրքը: Բրեստ Լիտովսկի համաձայնագրով չեղարկուեցին Արեւմտահայաստանին կապուող բոլոր ծրագիրները: Իսկ Թուրքիան մնաց անկախ Հայաստանի ծնունդն անգամ պայմանաւորող եւ ապա նրա տեւական վտանգն ու նրա կործանման մեղսակիցը:

Թուրքիայի գործօնը կամ Արեւմտահայաստանի հայապատկան գրաւեալ հողերի վերադարձը աւելի նուազ հնչեղութիւն ունէր երկրորդ անկախութեան ծննդեան նախորդող նախագորբաջովեան ժամանակաշրջանում: Դա, իհարկէ, չի նշանակում, որ ձգտումը չկար: Դա դրսեւորուել էր Հայոց Ցեղասպանութեան 50-ամեակի համաժողովրդային ցոյցերի ընթացքում⁶:

5 Բանակցությունների մանրամասնությունները, Ռուբէնի յուշերից առնուած, տես՝ «Հայաստանը ՀՅԴ-Բոլշեւիկ Յարաբերությունների Ոլորտում», էջ 67-69:

6 Եղեռնի 50-ամեակը պատշաճ միջոցառումներով ու ձեռնարկներով յիշատակելու եակով Զարոբեանի նախաձեռնությունը գործնական դաշտ մտաւ Մոսկուայից թոյլտուութիւն ստանալուց յետոյ և մանաւոր խթանուեց քայլ պահելու համար Սփիւրքում մեծ կարևորութեամբ սկսած 50-ամեակի

Այս ժողովրդային պոռթկումն անկլինադարձ էր Խորհրդային Հայաստանի պատմության մէջ եւ իր տարողութեամբ առաջինը Խ. Միութիւնում:

Պատահականութիւն չէ, որ խորհրդային տիրապետութեան ամբողջ ընթացքում Թուրքիան իր սահմանների անձեռնմխելիութեան հարցը ԽՍՀՄ-ի հետ ունեցած իր յարաբերութիւններում միշտ կենդանի է պահել եւ բառացիորէն ընդգրկել 1973-ի Դեկտեմբեր 29-ին ստորագրած պայմանագրի մէջ: Այդպիսով Թուրքիան իր եւ Հայաստանի սահմանների մասին պաշտօնական փաստաթուղթ էր ձեռք բերում, այսինքն՝ որերորդ անգամ թաղում էր Արեւմտահայաստանի հողային հարցը: Մոսկուան բարի գտնուեց այդ համաձայնագիր/փաստաթուղթի պատճէնը Հայաստանի Կոմկուսին յանձնելու: Բայց այն գաղտնի պահուեց եւ հրապարակուեց Սովետի փլուզումից յետոյ միայն, 2008-ին, «**Բանբեր Հայաստանի արխիւների**» հանդէսի թիւ 1 համարում⁷: Անհաւանական չէ, որ Թուրքիային այս նախագգուշական քայլին մղողը 1965-ից Խորհրդային Հայաստանում սկսված վտանգաւոր խմորումներն էին⁸: Նման խմորումները, իհարկէ, սաստկօրէն ճնշուեցին ձերբակալութիւններով ու աքսորով: Այդ մարդիկ «մոլորեալներ» կոչուեցին, բայց դրանց ցանած գաղափարները պիտի ծլարձակէին յետագային: Անուշադրութեան մատնուեց նաեւ եւ միայն արտասահմանի հայութեան համար տեղեկութիւնների աղբիւր ծառայեց Հայաստանի «Հելսինկեան Խումբ»-ի 1977-ից հաւաքած փաստաթղթերը Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան կողմից թոյլ տրուած մարդկային իրաւանց խախտումների մասին⁹:

Նախագորբաշովեան ժամանակաշրջանի այս քաղաքական խմորումները ծփանքներ էին, որ դժգոհութեան եւ գորբաշովեան համեմատաբար աւելի ազատ մթնոլորտում ազգային շարժման ալիք պիտի դառնային յետագայում: Իսկ Թուրքիան մնում էր սահմանակից հարեւան, Խորհրդային Միութեան թշնամի, սահմանի մօտ տեղակայուած իր ամերիկեան եւ ՆԱՏՕ-ի գինուորական խարիսխներով՝ հրթիռները դէպի Հայաստան ուղուած: Հայ-

նախապատրաստական աշխատանքների հետ, վերջին հաշուով Սփիոքը Հայաստանին մօտեցնելու մղումով: Այս մասին տես, օրինակ՝ **Զաւէն Գրիգորեանի** յօդուածը «Եակով Զարոբեանի դերը Հայոց Մեծ եղեռնի 50-ամեակը Խորհրդային Հայաստանում նշելու և Հայրենադարձութեան կազմակերպման գործում», էջ 202-205, «**Բանբեր Հայաստանի արխիւների**», թիւ 1 (101), 2003: Չմոռանանք, որ 1964 թ. Յուլիս 16-ին մի խումբ մտաւորականներ ՀԿԿ Կենտրոնական Կոմիտէին նամակ գրելով խնդրել էին եղեռնի 50-ամեակից լուռ չանցնել և պատշաճօրէն նշել այն: Ձեռնարկները ծրագրուեցին, բայց ինչ չէր նախատեսել Զարոբեանը 1965 թ. Ապրիլ 24-ի գանգուածային բնոյթ ստացած ցոյցերն էին, ուր մտաւորականներ, ուսանողներ և պարզ քաղաքացիներ երևանում «Մեր հողերը, մեր հողերը» էին գոչում և պահանջում Թուրքիայի կողմից գրաւած հայկական հողերի վերադարձ և ցեղասպանութեան ճանաչում:

7 Տես **Աւագ Յարութիւնեան**, «Խորհրդաթուրքական սահմանի վերասահմանագծման պատմութիւնից (1973 թ.)», կամ «Из истории и демаркации советско-турецкой границы (1973 г.)», էջ 175-195, «**Բանբեր Հայաստանի արխիւների**», թիւ 1 (111), 2008:

8 1967-ին արդէն գաղտնի գործող մի քանի խմբեր միացան նախապէս կազմուած Ազգային Միաբանութիւն Կուսակցութեան՝ մասնաբար գործելու ազգային գաղափարախօսութեամբ և ծրագրով: Բայց կուսակցութեան անդամները անողոր իսկաձանքների ենթարկուեցին: Ըստ Լ. Մկրտչեանի՝ մինչև 1974 թուական «իրենց ազգային-հայրենասիրական գործունէութեան համար, դատուել ու ռուսաստանեան սառցավայրերն են ուղարկուել աւելի քան 80 մարդ»: Տես Լ. **Մկրտչեան** (կազմեց և ծանօթագրեց), «Հայրենական ձայներ, (Վաւերագրական նիւթերի ժողովածու), Միւնխեն, Institut für Armanische Fragen, 1978, էջ 111: Այսուհետ՝ «Հայկական Ձայներ»: Մկրտչեանն այս ժողովածուում հրատարակել է «Ազգային Միացեալ Կուսակցութեան» հիմնադիրներից Պարոյր Հայրիկեանի երևանեան դատավարութեան «Վերջին խօսքը» 1974, Նոյեմբեր 22-ին՝ Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն Դատարանում (էջ 113-121):

9 1977 թ. Ապրիլ 1-ի «Հելսինկեան Համաձայնութեան եզրափակիչ Փաստաթղթի Դրոյթների Կատարման Աջակցող Հայկական Խումբ»-ի Յայտարարգրի առաջին տողերն են՝ «Հայկական Հանրապետութեան մէջ տեղի են ունենում մարդկային իրաւունքների, մարդկային արժանապատուութեան և հիմնական ազատութիւնների՝ մտքի, խղճի, կրօնի, համոզումների կոպիտ ռունահարման դէպքեր», և «Խումբը» ներկայացնում է իր նպատակներն ու առաջարկները («Հայրենական ձայներ», էջ 123-127):

Ադրբեջանական թնջուկը, Հայաստանի շրջափակումը եւ Թուրքիայի պահանջները նորանկախ Հայաստանի կառավարությունից դեռ ապագայում էր: Իսկ Վրաստանի ու Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունները «եղբայրական» յարաբերությունների մէջ էին Խորհրդային Հայաստանի հետ: Ստալինեան քաղաքականությունը կարողացել էր անծայրածիր կայսրութեան հարիւրից աւելի ազգություններին իր մուրճի տակ առերեւոյթ համերաշխ պահել:

2. Հայկական կուսակցությունների կամ քաղաքական հոսանքների գործօնը

Վերադառնանք հարցի պատմութեանը: 1917-ին Հայոց Ազգային Խորհուրդը կովկասահայութեան դատի գործնական ուժն էր ներկայացնում: Եթէ այս ճակատագրային իրավիճակում գործի մղիչ ուժը Դաշնակցությունն էր, ապա հայ ժողովրդի ղեկավարն ու ճակատագրի տնօրինողը Ազգային Խորհուրդն էր, որի մէջ դարձեալ մեծամասնութիւն էր Դաշնակցությունը: Այս բոլորը, իհարկէ, բացի Սէյմում ունեցած հայ ներկայացուցչությունից եւ զբաղեցրած պաշտօններից:

Եւ ինչպէ՞ս առաջացաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը: 1917-ի Հոկտեմբեր 11-ին Թիֆլիսում կայացաւ Արեւելահայոց առաջին համագումարը, որին հրաւիրուել էին հայ կեանքում գործող բոլոր հոսանքները, նոյնիսկ հայ բոլշեւիկները, որոնք թիւ չէին կազմում Կովկասում: Բայց բոլշեւիկները բոյկոտեցին հաւաքը, այն՝ «բուրժուազիայի նացիոնալիստական հնարք» պիտակելով¹⁰: Ահա՛ այս համագումարից առաջացած մարմինը Ազգային Խորհուրդ կոչուեց: Կազմը բազմակուսակցական էր-Դաշնակցութիւն (6), Ժողովրդական (2), Սոցեալ-Դեմոկրատ, Մենշեւիկ (2), Սոցեալ-Յեղափոխական, Էս-Էռ (2) կուսակցությունները եւ 3 չէզոքներ: Նախագահն էր Աւետիս Ահարոնեանը: Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի ներքոյ գործում էին տեղական Ազգային Խորհուրդները: Բազմակուսակցական դրութիւնը շարունակուեց նաեւ անկախութեան տարիներին՝ առաջին խորհրդարանը եռապատկուած պատկերն էր Ազգային Խորհրդի՝ Հայաստանում ապրող ազգային փոքրամասնությունների՝ թուրքերի, ռուսների եւ եզիդիների ներկայացուցիչների յաւելումով:

Համեմատութեան համար նշենք, որ Խորհրդային Հայաստանում գոյութիւն ունէր Մոսկուայի հրամանով գործող կոմունիստ միակուսակցական կառոյց: Երկրի առաջին դէմքը Կոմունիստ կուսակցութեան առաջին քարտուղարն էր՝ Կարէն Դեմիրճեանը (1974-1988), որ ազատութիւնը չունէր բողոքելու Մոսկուայի տէրերին, որ Խորհրդային Միութեան անհաշիւ ճարտարարուեստականացումը թունաւորել է Հայաստանը: Մեծամօրն ու Նալիբիտը Հայաստանի հպարտութիւնն էին ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ: Հայաստանը երրորդ տեղն էր գրաւում քիմիական ճարտարարուեստի

¹⁰ Սեպտեմբեր 19-ին, ի պատասխան համագումարին մասնակցելու հրաւերի, Ասատաս Միկոյեանի յայտարարութիւնը տես՝ «Հայաստանը ՀՅԴ-Բոլշեւիկ Յարաբերությունների Ոլորտում», էջ 13: Յայտարարութեան բնագիրը տես՝ «Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Ռեւոլյուցիան և Սովետական իշխանութեան յաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի և նիւթերի ժողովածու» (Եր., Հայկ. ՍՍՌ Ակադեմիայի Հրատարակութիւն, 1960), փաստաթուղթ թիւ 46, էջ 73-74: Այսուհետ՝ «Հոկտեմբերեան»:

Ժ (ԺԶ) քաղթ. թիւ 4 (64), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2018

ՎԿՄ համահայկական հանդես

մէջ: Ինչ հոգ, թէ գործարանները անբաւարար ապահովական միջոցների պատճառով թունաւոր եւ շողարձակող նիւթեր էին արտանետում եւ շրջապատը ապականում¹¹: Ինչ հոգ, թէ Մոսկուան դրժել էր իր պայմանը՝ այդ գործարանների թափօնները Սիբիր տեղափոխել ու անմարդաբնակ վայրում թաղել: Չէ՞ որ Ադրբեջանը մերժել էր թափօնները իր հանրապետութեան միջով ձամբայ տալ: Դա կարող էր վնասել իր բնակչութեան առողջութեանը: Ուրեմն, այդ թունաւոր թափօնները մնում էին Հայաստանում՝ Արարատեան դաշտում թաղուած, այն էլ ոչ ապահով խորութեամբ, եւ փձացնում ջուրը, բուսականութիւնը, մահացու հիւանդութիւններ բերում բնակիչներին: Կենսոլորտի ապականման հարց կար Հայաստանում, ուղղակի «Կենսաբանական եղեռն», ու դա լուծելու ոչ մի հեռանկար չկար: Իսկ 1987-ի Մարտին Հայաստանի 350 մտաւորականների բողոք-նամակը Գորբաչովին անարդիւնք էր մնացել՝ միայն զարհուրանք պատճառելով Սփիւռքին, որ չերեւակայած պատկերն էր տեսնում: Հայաստանեան մամուլը օգտուելով Գորբաչովեան «Հրապարակայնութեան» քաղաքականութիւնից՝ սկսել էր դրսևորել հողի, ջրի, օդի թունաւորման հսկայ չափերը եւ ազդեցութիւնը Հայաստանի բնութեան, կենդանական աշխարհի եւ բնակչութեան վրայ:

Խորհրդային Միութիւնը Գորբաչովեան «Վերակառուցման», «Հրապարակայնացման» եւ «Ժողովրդավարացման» ձախաւէր քաղաքականութեան արդիւնքում բացուել էր աշխարհին, երկաթէ վարագոյրը բարձրացրել:

Հայաստանում դժգոհութիւններն ու բողոքները շարունակում էին խեղդուել հալածանքով ու ազատագրկումով: Դա որակւում էր հակադրութիւն Խորհրդային վարչակարգին: Սպիտակի երկրաշարժը եւ պատճառած աւերը եւ Մոսկուայի ղեկավարութեան անձարակութիւնը անմիջական օգնութիւն հասցնելու աւելի պարզեցին պատկերը աշխարհի եւ մանաւանդ՝ հայկական Սփիւռքի առջեւ: Այս բոլորը յիշատակում եմ՝ հիմնաւորելու համար այն միտքս, որ Հայաստանի կոմունիստ ղեկավարութեան անկարութեան պատճառով Հայաստանում առաջացած ծանր խնդիրներին լուծում տալու համար առաջին անգամ լինելով Խորհրդային Միութեան միակուսակցական դրուածքում՝ կազմում էին անկախ գործող խմբակցութիւններ, որոնք, ի տարբերութիւն նախագորբաչովեան շրջանի, այլեւս գաղտնութեան մէջ չէին, այլ կազմում էին բացայայտ, յատուկ նպատակներով եւ աստիճանաբար ժողովրդի մէջ արմատ նետելով՝ պիտի տուն տային Խորհրդային Միութիւնից անջատման շարժումին: Այդ խմբակցութիւնների առաջիններից էր 1987-ին Շահէն Յարութիւնեանի նախագահութեամբ կազմուած «Սովետահայ քաղբանտարկեալների պաշտպանութեան յանձնախումբ»-ը, եթէ չհաշուենք 1984-ից գործող «Զանգակատուն» կազմակերպութիւնը, որ Ղարաբաղի յուշարձանների պահպանման համար էր գործում, բայց ստորագրութիւններ էր հաւաքում Ադրբեջանի իշխանութեան կատարած վայրագութիւնների դէմ բողոք ներկայացնելու համար:

11 Միջազգային մասնագէտները Հայաստանի հիվէակայանը համարում են աշխարհի ամենից վտանգաւորներից մէկը թէ՛ իր նախագծի և թէ՛ իր տեղանքի (երկրաշարժի գօտի) տեսակէտից: Գոյութիւն ունեն բաւական թուով ուսումնասիրութիւններ այս մասին: Տես օրինակ՝ **Marianne Lavelle** և **Josie Garthwaite**, "Is Armenia's Nuclear Power Plant the World's Most Dangerous?" <http://news.nationalgeographic.com/news/energy/2011/04/110412-most-dangerous-nuclear-plant-armenia>

3. Դէպի անկախութիւն առանց նախատեսումի կամ ծրագրուած քայլերով

Վերադառնանք հարցի պատմութեանը: Թուրք բանակը առաջանում էր նոր կոտորածներով, հայ զօրականների յուսալքում կար եւ փախուստ: Իսկ Սէյմում ո՛չ վրացի եւ ո՛չ էլ թաթար ղեկավարները մտադրութիւն չունէին հայ ժողովրդի սիրոյն թուրք բանակի դէմ պատերազմելու: Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի անդամներ՝ Աւետիս Ահարոնեան, Ստեփան Մամիկոնեան, Տիգրան Բէկզադեան, Նիկոլ Աղբալեան, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում այցելում էին ժողովրդին եւ զօրքին՝ քաջալերելու, մտահոգութիւնները մեղմելու: Այդ օրերին Սէյմի պատուիրակութիւնը վերջապէս Տրապիզոն հասած՝ սպասում էր ընդունուել թուրքերի կողմից, որ ուշանում էր: Թուրքերը կարիք չունէին այդ բանակցութիւնների: Վերջապէս Մարտ 14-ին սկսում են բանակցութիւնները, երբ արդէն ընկել էր Էրզրումը: Ռիչարդ Յովհաննիսեանի բառերով՝ Էրզրումի ձակատամարտը Արեւմտահայաստանի համար տրուած վերջին կոիւն էր, որով թուրքերը տիրեցին ռուսների գրաւած հայկական վեց վիլայեթներին: Թուրք բանակը Վանի, Խնուսի, Ալաշկերտի պաշտպանութիւնները ձեռքբերով դէպի Կովկաս շարժուեց¹²: Մարտի վերջին վերսկսած բանակցութիւններին թուրքերը ներկայանում են վերջնագրով՝ ընդունել Բրեստ Լիտովսկի համաձայնագիրը եւ Կովկասը անկախ յայտարարել, այլապէս՝ սպառնում էին Բաթում մտնել: Սէյմը նախապէս մերժել էր Բրեստ Լիտովսկը, մերժել էր նաեւ առանց Ղարսի, Արդահանի եւ Բաթումի Կովկասը անկախ յայտարարել:

Այս մասին պատուիրակութիւնը տեղեկացնում է Սէյմին եւ յանձնարարում նոր կոտորածներից խուսափելու համար ընդունել թուրքերի պայմանները: Սակայն Սէյմը իր Ապրիլ 13-ի նիստում որոշում է տեղի չտալ եւ պատերազմը շարունակել: Միայն մուսաւաթականները դէմ են կանգնում այդ որոշման: Մուսուլման թուրքերի դէմ պատերազմը համարում են Կովկասի ամբողջականութեան քայքայման առաջին քայլ: Բոլոր դէպքերում, ընտրուում է պատերազմական յատուկ մարմին, որին մաս էին կազմում Գեգեչկորին, Կարճիկեանը, Ռամիշվիլին: Սէյմի այս որոշման վրայ պատուիրակութիւնը անորոշութեան մատնուած դէպի Թիֆլիս է շարժում:

Արդէն ընկել էր Սարիղամիշը, երբ Ապրիլ 20-21-ին Շ.Յ.Գ. Արեւելեան Բիւրոյի նախաձեռնութեամբ Ալեքսանդրապոլում հրաւիրուեց համահայկական խորհրդածողով՝ քաղաքական, կուսակցական, ռազմական եւ հասարակական ղեկավարութեան մասնակցութեամբ: Մասնակիցներից շատերը կողմնակից էին պատերազմը շարունակելուն: Բայց դէպքերը այլ ընթացք ստացան: Ապրիլ 22-ի Սէյմի ժողովում որոշուեց Կովկասը անկախ յայտարարել՝ «Անդրկովկասի Ռամկավար Դաշնակցային Հանրապետութիւն», սա միայն Թուրքիայի պնդումով, որպէս բանակցութիւնների նախապայման: Ի միջի այլոց, մուսաւաթականների ղեկավար Ռասուլզադէն առաջարկում էր Դաղստանն էլ առնել անկախ Կովկասի սահմանների մէջ՝ մուսուլմանների բոլշեւիկների լուծից ազատելու համար: Նպատակը՝ մահմետական հողա-

Թ (ԺԶ) քաղթ. թիվ 4 (64), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2018

ՎԷՎ համահայկական հանդէս

¹² Տե՛ս **Richard Hovannisian**, Armenia on the Road to Independence, 1918, (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1968), էջ 137:

տարածքը ընդլայնելն էր:

Սէյմի այս ժողովում հրաժարում է պատերազմ շարունակելու կողմնակից Գեգեչկորիի կառավարութիւնը: Թուրքամէտ Ակակի Իւանովիչ Չխենկելիին յանձնարարում է կառավարութիւն կազմել, որ վաւերացում է Ապրիլ 26-ին: Իսկ այդ երեք օրերի ընթացքում արդէն Չխենկելին գաղտնի կապի մէջ էր մտել Վեհիպ Բէյի հետ, որից յետոյ կարգադրում է Կարսի ճակատի հրամանատար Նազարբէկեանին կոչւր դադարեցնել, զէնքերը ցած դնել: Հաղորդակցական կապը կտրուած լինելով, անտեղեակ կենտրոնում տիրող իրադրութեան՝ Նազարբէկեանը կատարում է հրամանը: Ապրիլ 25-ին քաղաքը յանձնում է Քեազիմ Կարաբէքիրին եւ, թուրք բանակը Կարս մտնելով սկսում է թալանել ու աւելրել: Հայերը խուճապահար դէպի Երեւան են փախչում¹³: Կարսն ընկնում է նրանով հանդերձ, որ Նազարբէկեանը մի քանի օր առաջ Ալեքսանդրապոլի խորհրդաժողովին յայտարարել էր, թէ Կարսի պաշտպանութիւնը կարող է մէկ ամիս էլ դիմանալ, եթէ Կարսը չընկնէր, եթէ Չխենկելին այդ դաւաճան քայլը չառնէր: Բայց մենք մեզ մեղադրենք: Եթէ ճակատի հրամանատարութիւնը այդքան արագ, առանց իսկ Քաջազնունու եւ Խատիսեանի իմացութեան (հաղորդակցութեան կապը կտրուած է եղել) Չխենկելիի հրամանը չկատարէր: Կարսը կը դիմանար եւ մէկ ամիս անց զարգացող դէպքերի արդիւնքում անկախ Հայաստանի բանազնացները ամուր հիմքերի վրայ, աւելի լայն տարածքով Հայաստանի գոյութիւնը կամրագրէին թուրքերի հետ:

Անկախ Կովկասում գործող Չխենկելիի կառավարութիւնը Մայիս 11-ից թուրքերի հետ Բաթումում բանակցութիւններ սկսեց: Պատուիրակութեան մաս էին կազմում նաեւ Յովհաննէս Քաջազնունին եւ Ալեքսանդր Խատիսեանը: Թուրքերը այս անգամ պահանջում էին Անդրկովկասի անկախութիւնը լուծարել եւ դէպի Ալեքսանդրապոլ ու Էջմիածին առաջանալով՝ սպառնում էին Երեւան հասնել: Բանակցութիւններին մասնակցող թաթարները, Ուզբեկով եւ Խոյսկի, թուրքերի բացարձակ հովանաւորութիւնը վայելելով, պնդում էին, որ Էջմիածինը լինի Հայաստանի մայրաքաղաք, իսկ Երեւանը, որ թաթարական քաղաք էին համարում կցուի Ադրբեջանին: **Միջանկեալ.** եթէ Ալիեւը Երեւանը Ադրբեջանի մաս է յոխորտում, գաղափարն իր մուսաւաթական նախնիներից է գալիս:

Այս ընթացքում վրացիներն էլ գաղտնի համաձայնութեան էին գալիս գերմանացիների հետ նրանց հովանաւորութեամբ անկախութիւն յայտարարելու: Իսկ հայ ղեկավարութիւնը: Որեւէ որոշում ճակատագրային էր լինելու եւ լի անորոշութիւններով: Անկախութիւնը արեւելահայ հողատարածքում, երկու աւելի զօրեղ հարեւանների արանքում առանց բնորոշ սահմանների, անիրագործելի էր. իսկ Արեւմտահայաստանը վտանգուած էր: Եթէ յստակ էր երկու հարեւանների արեւելումը եւ նպատակաւորուած գործունէութիւնը, ապա հայ ղեկավարութիւնը տարուբերում էր՝ որեւէ կողմից հովանաւորութիւն եւ ապահովութիւն չտեսնելով: Յիշենք Ռուբէնի բանա-

13 Այս տագնապալից ժամանակաշրջանում Սէյմի նիստերում և ռազմաճակատում տեղի ունեցած անցուղարձի մանրամասնութիւնների մասին տես «Հայաստանը ՀՅԳ-Բոլշևիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում», էջ 87-90: Սէյմի նիստերի արձանագրութիւնները առնուած են Հ.Հ.Կ.Պ. Պետական Արխիւից. իսկ իրադարձութիւնների նկարագրութեան համար յղում է կատարուած Ալեքսանդր Խատիսեանի և Սիմոն Վրացեանի գործերին:

ձեռումը, որ լիակատար պատկերն է ներկայացնում: Ըստ Ռուբէն Տէր-Մինասեանի, Դաշնակցութիւնը եւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը երեք ընտրանք կամ երեք ճամբայ ունէին ընտրելիք:

«Առաջինը, լինել Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ՝ երես ուղղելով դէպի գերմանացիք եւ Թուրքիան:

Երկրորդը, դէմ լինել թուրքերին եւ հարեւաններին՝ յոյսեր կապելով դաշնակիցների յաղթութեան վրայ:

Երրորդը, դէմ լինել եւ հարեւաններին, եւ դաշնակիցներին, յենուել Մուկուայում հիմնադրուած բոլշեւիկների եւ Կովկասում մնացած նրանց բեկորների վրայ»¹⁴:

Ընդ իր Ռուբէնի վկայութեամբ, Դաշնակցութիւնը բացարձակ դիրքորոշում չորդեգրեց եւ փորձեց օգտագործել բոլոր կարելիութիւնները, որովհետեւ ո՛չ միայն որեւէ մէկ յենարան այդ օրերին համահայկական շահերի երաշխիքը չէր ընձեռում, այլ նաեւ՝ դաշնակցական ղեկավարների մէջ միատեսակ կողմնորոշում չկար:

Քաղաքական դաշտի անորոշութեանը սատարում էին Դաշնակից պետութիւնների ընկալումը բոլշեւիկեան յեղափոխութեան՝ որպէս ժամանակաւոր երեւոյթ, որ պիտի վերանար Ռուսաստանից, իսկ Սպիտակ Ռուսները դեռ դերակատարութիւն ունէին Ռուսաստանում: Դաշնակիցները անդադար խոստումներ էին տալիս հայերին, եւ այդ խոստումներին հաւատք ընծայեցին շատերը: Միւս կողմից գերմանաթրքական դաշինքը գործնական հովանաւորութիւն էր ցոյց տալիս վրացիներին ու Կովկասի թաթարներին եւ յարաբերութիւններ մշակում Լենինի հետ: Ահա այս քաղաքական անորոշութիւնների եւ համատարած անվստահութեան մէջ պիտի կողմնորոշուէր հայ ղեկավարութիւնը յանձինս ՀՅ Դաշնակցութեան եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի:

Մայիս 26-ին վրացիների առաջարկով Սէյմը լուծարուեց: Վերջ գտաւ Անդրկովկասի կարճատեւ անկախութիւնը, եւ մի քանի ժամ յետոյ վրացիները իրենց անկախութիւնը յայտարարեցին: Խատիսեանը վկայում է, որ Բաթումում Նոյ ժորդանիան յայտնել էր իրեն, թէ քանի հայերը դեռ շարունակում են պնդել թուրքերի դէմ պատերազմելու, Վրաստանը պիտի բաժանուի: Իսկ Խատիսեանի բողոքին, թէ «Միթէ ազնիւ բան է այս», ժորդանիան պատասխանել էր. «Ազնիւ բան է այն, ինչ որ օգտակար է ժողովուրդին ...մենք չենք կրնար խեղդուիլ ձեզի հետ միասին»¹⁵: Սա ամենախօսուն պատկերն էր իրականութեան ու նաեւ վկան դիւանագիտական հնարագիտութեան ու ձեռներեցութեան՝ ի տարբերութիւն զգացական ու ազնիւ գործելակերպի եւ ուրիշներից ունեցած աւելորդ սպասումների:

Շփոթի ու անորոշութեան մէջ նոյն օրը Թիֆլիսում գումարուեց Հայոց Ազգային Խորհուրդի ժողովը: Դժուար էր որոշում կայացնել: Կարծիքները բաժանուած էին: Հետեւել Վրաստանին եւ անկախութիւն յայտարարել, բայց դա կլինէր միայնակ մնալ եւ Ռուսաստանից էլ կտրուել այն ժամանակ, երբ հայկական հողերի մեծ մասը Թուրքիայի գրաւման տակ էր գտնուում:

14 Ռուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» հատոր 7, (Լոս Անջելըս, Հորիզոն Հրատ., 1952), էջ 138-139:
15 Ալեքսանդր Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» (Պէյրութ, ք. տպագրութիւն, «Համազգային»ի տպարան, 1968), էջ 82:

Նոյնիսկ մտածում էր բողոքել Վրաստանի արած քայլի դեմ եւ փորձել վերականգնել Անդրկովկասի միասնականությունը: Նոյն գիշեր գումարուած ՀՅԴ ներկայացուցչական հանդիպմանը ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդը Երեւան երթայ եւ ձեռք առնի հայ ժողովրդի ղեկավարման եւ պաշտպանութեան գործը: Անկախութիւն յայտարարելու հարց չկար: Յաջորդ օրուայ Մուսաւաթի կողմից Ադրբեյջանի անկախութեան յայտարարութիւնը փոխեց ամէն ինչ: Մայիս 28-ին Ազգային Խորհուրդը որոշեց անկախ Հայաստանի անունից պատուիրակութիւն ուղարկել Բաթում՝ թուրքերի հետ գինադադար կնքելու, նրանով հանդերձ որ անկախութեան որոշում չկար դեռ: Այդ որոշումը տրուեց ՀՅԴ Արւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօների, Թիֆլիսի Կենտրոնական Կոմիտէի եւ Ազգային Խորհրդի ու Սէյմի դաշնակցական անդամների նիստում եւ որոշուեց Ազգային Խորհրդին յանձնարարել Յովհաննէս Քաջազունուն հրաւիրելու որպէս վարչապետի թեկնածու: Ազգային Խորհրդի Մայիս 30-ի նիստին միւս կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներն էլ հաստատեցին անկախութիւն յայտարարելու անհրաժեշտութիւնը, եւ կատարուեց պաշտօնական յայտարարութիւն:

Ըստ Հրաչ Տասնապետեանի՝ «Անկախութեան վճռական յայտարարութիւն մը ըլլալէ աւելի, դէպքերու գահավէժ ու անհակակշիռ ընթացքով պարտադրուած իրողական վիճակի մը հաստատումն է ան»¹⁶: Ռիչարդ Յովհաննիսեանը համեմատում է երեք հռչակագիրները եւ հաստատում, որ հակառակ միւսների, հայկականի մէջ չկայ անկախութիւն, հանրապետութիւն կամ քաղաքացիական իրաւունք բառերը: Միայն յետագայ յաջողութիւններից եւ Բաթումի համաձայնագրի ստորագրութիւնից յետոյ էր, որ Ազգային Խորհուրդը գործածեց Հայաստանի Հանրապետութիւն անունը¹⁷:

Յունիս 4-ին ստորագրուեց Բաթումի «Խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշինքը»: Նախորդ օրերին Սարդարապատի, Ղարաքիլիսէի եւ Բաշ Ապարանի ռազմական յաջողութիւնները որոշակի դեր էին ունեցել՝ Հայաստանին յատկացուած շուրջ 10.000 քառ. քիլօմետր հողատարածքի վրայ շուրջ 1000 քառ. քիլօմետր էլ աւելացնելու: Սիւնն Վրացեանը այսպէս է նկարագրում՝ Հայաստանի հողային «տարածութիւնը մօտաւորապէս 12.000 քառ. քիլօմետր էր, բնակչութիւնը գաղթականներով միասին՝ մօտ մէկ միլիոն....: Եւ մայրաքաղաքից մօտ եօթը քիլօմետր հեռու երեւում էին թրքական թնդանօթները...»¹⁸:

Իրականութիւն էր Հայաստանի անկախութիւնը, բայց իրականութիւն էր նաեւ Արեւմտահայաստանի անկումը: Ապրիլից սկսած արդէն 150.000 գաղթականներ, առանց վերադառնալու յոյսի, դէպի էջմիածին ու Երեւան էին քաշուում:

Համեմատութեան համար նշենք, որ հակառակ Հայաստանի անկախութեանը ծնունդ տուող անորոշ ու քառասային պայմաններին եւ ընթացող ռազմական գործողութիւնների առկայութեանը՝ 1991-ին հռչակուած երկրորդ անկախութիւնը գագաթնակէտն էր դէպի այդ անկախութիւնը տանող աս-

16 Հրաչ Տասնապետեան, «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև Ժ. Ընդի. Ժողով», (Աթենք, «Դրօշակ»ի տպարան, 1988), էջ 128, ծանօթ. 37:

17 Տէն Armenia on the Road to Independence, էջ 191:

18 Սիւնն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», գ. տպագրութիւն (Թեհրան, տպարան «Ալիք», 1982), էջ 156:

տիճանական զարգացումների՝ հայ ժողովրդի եւ ժողովրդային ղեկավարութեան անմիջական դերակատարութեամբ:

Խորհրդային Միութիւնը տնտեսական տագնապից փրկելու համար Գորբաչովի բարենորոգումները երկիրը փրկելու փոխարէն լուսարձակի տակ էին բերել այլ հարցեր, որոնք մինչ այդ ճնշուած ու թաքուն էին մնացել: Այդ հարցերի կարեւորներից էր ազգութիւնների հարցը, որոնց միջեւ գոյութիւն ունեցող հակամարտութիւնն ու անհանդուրժողականութիւնը առաջ էր քաշուել սաստկութեամբ, նոյնիսկ անջատողական միտումներով: Գորբաչովը խոստացել էր լուծել այդ հարցերը մեղադրելով իր նախորդներին՝ դրանք դիտաւորեալ կերպով անտեսած լինելու համար:

Հայաստանում ազգութիւնների հարցը վաղուց էր արծարծուում: Ղարաբաղի հայերի դատը պաշտպանող միտումներ, բողոք, նամակներ Հայաստանի իշխանութեան, որոնց սակայն ընթացք չէր տրուում: Ընթացք չէր տրուել նաեւ 1963-ին Խրուշչովին ուղուած Արցախի 2500 հայերի բողոքագիր դիմումին, որ ընդարձակ նկարագրութիւնն էր Ադրբեջանի բռնատիրական ու խտրականութեան մթնոլորտում տառապող Լեռնային Ղարաբաղի հայութեան իրավիճակի՝ պատմական ակնարկով ու խտրականութեան ու ճնշումների փաստերով եւ օրինակներով: Բողոքագիրը ներքին ինաստով չարձագանքուեց այդ օրերին, այլ արտասահմանում հայկական թերթեր, առաջինը Բեյրութի «Սփիւռք» թերթը լոյս ընծայեց այն¹⁹: Յիշենք նաեւ, այս անգամ արդէն յուսահատութեան հասած, կենտրոնից որբել միջամտութիւն եւ դրութեան բարելաւում չտեսած արցախահայութեան կոչը՝ «Հայաստանի ժողովրդին, Կառավարութեանը, Կուսակցութեան Կենտկոմին, Հասարակական Կազմակերպութիւններին»,²⁰ որ նոյնպէս անարձագանք մնաց: «Կոչը» լոյս տեսաւ արտասահմանում, առաջին անգամ Փարիզի «Յառաջ» թերթում, Սեպտեմբեր 1, 1967 եւ յետոյ այլ հայկական թերթերում: Ի միջ այլոց, սրանք օրինակներ են Հայաստանում 1960-ականներից ծաւալած ինքնահրատարակչութեան (սամիզդատ)՝ գաղտնի կերպով ձեռքից ձեռք անցնող քաղաքական հարցեր քննող գրութիւններ, բողոքներ, նոյնիսկ չթոյլատրուած գրական գործեր:

Հարցը Հայաստանում ամենայն ուժգնութեամբ երեւան եկաւ նախ որպէս Ղարաբաղի ազատագրական շարժման արձագանք՝ երբ 1988-ի Փետրուար 13-ից Ստեփանակերտում ծայր առած բողոքի ցոյցերին որպէս արդիւնք Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզխորհուրդը (ԼՂԻՄ) Փետրուար 20-ի իր նիստում որոշեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու ուղղութեամբ պաշտօնապէս դիմել Մոսկուային: Երեւանը արձագանքեց եւ Հայաստանի կենտրոնի հարցով կազմակերպուած հանրահաւաքները ղարաբաղեան ցոյցերի վերածուեցին: Մոսկուան նախ փորձեց Ղարաբաղի հարցը դիտել որպէս արդիւնք սոցեալ-տնտեսական չլուծուած հարցերի: 1988-ի Մարտ 2-ին Ստեփանակերտ գործուղուեց յայտնի գիտնականներից կազմուած պատուիրակութիւն, որը տեղում ուսումնասիրութիւն կատարելով իր եզրակացութիւնը ներկայացրեց ԽՄԿԿ Կենտկոմին եւ Հա-

19 «Սովետական Միութեան Մինիստրների Սովետի Նախագահ, Սովետական Միութեան Կոմունիստական Պարտիայի Կենտկոմի Քարտուղար Ընկեր Ն. Ս. Խրուշչովին, Յուշագիր»ը տես, «Հայրենական ձայներ», էջ 26-34:

20 Նոյն տեղում, էջ 92-96:

Ժ (Ժ-Զ) փաթիլ, թիվ 4 (64), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2018
ՎԿՄ համահայկական հանդէս

յաստանի ու Ադրբեջանի իշխանություններին: Զեկոյցի մէջ ասում էր, որ Ղարաբաղի սոցեալ-տնտեսական եւ ազգամիջեան հարցերը միայն Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին միացնելով կարելի է լուծել: Զեկոյցի մէջ, որպէս օրինակ յիշուած էր Նախիջեանի հայաթափումը՝ արդիւնք Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականութեան, որ գործադրում էր Ղարաբաղում եւս: Գնահատական էր ներկայացուած նաեւ Սումգայիթի ջարդի մասին (1988, Փետրուար 27-29)²¹: Մոսկուան չկարելորեց զեկոյցը եւ շարունակեց վարել «լռեցնելու» իր քաղաքականութիւնը, իսկ Ադրբեջանը շարունակեց ջարդերով հակադարձել շարժմանը՝ Կիրովաբադ (Գանձակ, 1988, Նոյեմբեր 23), Բաքու (1990, Յունուար 13-19), եւ դեռ Շամխոր, Դաշքեսան եւ այլն, որոնց նկատմամբ դարձեալ անտարբեր մնաց Խորհրդային իշխանութիւնը: Սերօ Խանգատեանի, Մարօ Մարգարեանի, Անահիտ Սահինեանի եւ Հրանտ Մատթէոսեանի ստորագրութեամբ ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի Նախագահի Տեղակալ, Կառավարական Յանձնախմբի Նախագահ՝ Շչերբինային ուղղուած Դեկտեմբեր 20, 1988 թուակիր նամակը նշում է, թէ ինչպէս Ադրբեջանում տեղի ունեցող բռնաճնշումներից ու հալածանքներից փախած հայ փախստականներին արգելուել է Ղարաբաղ մտնել: Դրանք Հայաստան են սպաստանել եւ իրաւունքի են սպասում²²: Պարզ է, որ գործում էր ադրբեջանական հայաթափման քաղաքականութիւնը: Դարձեալ պարզ է, որ դիմումը անուշադրութեան հանդիպեց:

Շարժման սկզբնական շրջանում Խորհրդային Միութիւնից անջատուելու միտում դեռ չկար, կար հաւատք Գորբաչովի եւ Կոմունիստ կուսակցութեան նկատմամբ: Այդ հաւատքի մէջ սուր սեպ էր 1988-ի Մարտ 23-ի Գերագոյն Խորհրդի նախագահութեան Ադրբեջանամէտ որոշումը՝ մերժել սահմանային որեւէ փոփոխութիւն: Այդ օրերին Երեւանն ու Ստեփանակերտը պարզապէս պաշարուած էին Խորհրդային բանակի կողմից: Թ՛նդանօթները դիրք էին բռնել, իսկ ուղղաթիռները մերթ ընդ մերթ բարձրանում էին ու ցուցարարների գլխին պտտում: Հայաստանի Կոմկուսը դեռ ուժի մէջ էր, իհարկէ Կարէն Դեմիրճեանը համաժողովրդային շարժման ճնշումների տակ 1988-ի, Մայիս 18-ին վար էր բերուել եւ նրան փոխարինել էր Սուրէն Յարութիւնեանը:

Այդ տարի՝ 1988-ի Մայիս 28-ին, առաջին անգամ Խորհրդային Հայաստանի պատմութեան մէջ Երեւանում տօնակատարուեց Հայաստանի անկախութեան տարեդարձը՝ որպէս մէկ դրսեւորում ժողովրդի ազգային ու քաղաքական վերածնունդի, որ ազգային ազատագրման այլ ուղի էր ենթադրում:

Ժողովրդի ճնշման տակ, Յունիս 15-ին Հայաստանի Գերագոյն Խորհրդի արտակարգ նիստ հրաւիրուեց, որը հենց Խորհրդային օրէնքի սահմաններում ընդունեց ԼՂԻՄի՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հայաստանին միացնելու որոշումը: Այդ գծով Սուրէն Յարութիւնեանի դիմումը Գորբաչովին սուր քննադատուեց Գորբաչովի կողմից, որ յայտարարեց, թէ այդ ցուցարարները Պեռեստոյկայի թշնամիներ են, որ ցանկանում են ազգային մոլուցքով ժողովրդին թունաւորել:

21 Տե՛ս Էդգար Յովհաննիսեանի «Մի խումբ մտաւորականների պատուիրակութեան այցը Լեռնային Ղարաբաղ 1988 թուականին» յօդուածը և պատուիրակութեան զեկոյցը, էջ 358-372, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», N 122, 2014:

22 Տե՛ս «Հայրենիք», N 6 (Դեկտեմբեր, Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր), Եր., 1989, էջ 135:

Միջանկեալ ասենք, որ Սփիւռքը իր կառույցներով այս շարժման մեջ էր ներգրաւուել եւ բոլոր միջոցներով զօրակցում էր շարժմանը. իսկ ԱՄՆ իշխանութիւնը Խորհրդային Միութեանը եւ Թուրքիային դէմ չգնալու համար հակառակ դիրք էր բռնել՝ Ղարաբաղի հարցը համարում էր Ադրբեյջանի ներքին խնդիր, ընդ որում, դրսից միջամտութիւն չպէտք է լինէր:

1988-ի Դեկտեմբեր 7-ի երկրաշարժը սուր քաղաքական բնոյթ ստացաւ: Կողմերի հակամարտութիւնն աւելի բացայայտուեց ու շեշտուեց: Գորբաչովի ապարդիւն այցելութիւնն ու խոստումները աւելի գրգռեցին ժողովրդին: Իսկ Սփիւռքը աւելի մօտեցաւ Հայաստանին:

Ղարաբաղեան ցոյցերը ղեկավարելու համար հենց առաջին օրերից ստեղծուեց «Կազմ-կոմիտէն» որին յաջորդեց «Ղարաբաղ Կոմիտէն» եւ «Հայոց Համագգային Շարժումը» (ՀՀՇ): Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի ազգային քաղաքական գործունէութիւնը սկսեց «Կազմ-կոմիտէն»-ին միանալով:

Ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ շղթայազերծուած ազգային շարժումները հետզհետէ անջատողական բնոյթ էին ստացել: Դրանցից առաջինն էին Բալթեան երկրները, իսկ մեկնակէտը դարձեալ ընդհանուր տնտեսական տագնապն էր: Հանրահաւաքների ու ցոյցերի արդիւնքում ժողովուրդը համարձակութիւն էր ձեռք բերել իր իրաւունքները պաշտպանելու, իր պահանջները դնելու, այսինքն՝ մարտահրաւէր համայնավար մենատիրութեան դէմ: Բանն այն էր, որ եթէ մի 10, 15 տարի դրանից առաջ Մոսկուան կարող էր զօրք իջեցնել եւ որեւէ խլրտում խեղտել այնպէս որ աշխարհը լուր չունենար, այժմ Գորբաչովը հաշուի էր առնում Արեւմուտքի կարծիքը:

1988-ի Հոկտեմբերին կատարուած մասնակի ընտրութիւններին Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդ էին մտել տարրեր, որ նոյնիսկ մերժում էին ընդունել Մոսկուայից եկած հրամաններ ու ուղղութիւններ, եթէ դրանք չէին համապատասխանում Հայաստանի շահերին: Մոսկուայի հակադարձը պարէտային ժամի հաստատումն էր Երեւանում, ինչպէս կատարել էր արդէն Լեւոնային Ղարաբաղում:

Երկրաշարժից երեք օր անց «Ղարաբաղ կոմիտէն»-ի անդամներից մի մասը ձերբակալուեց, յաջորդ ամիս էլ միւսները: Սրանք ամբաստանում էին այն բանում, որ երկրաշարժը օգտագործում են ազգայնական նպատակներ առաջ քաշելու: Սփիւռքի «Հայ Դատ»-ի յանձնախմբերի աշխատանքների շնորհիւ (սրանք դեռ հաւատ էին ընծայում ղեկավարների զուտ ազգային նպատակաւորութեանը) կարելի եղաւ ապահովել աշխարհի մարդկային իրաւունքների կազմակերպութիւնների ու անհատ դիւանագէտների հակադարձը՝ դիմում-բողոք Գորբաչովին՝ ձերբակալուածներին ազատելու եւ Հայաստան ուղարկելու: Ռուսաստանի այլախոհներից Անդրէյ Սախարովն էլ նոյն խնդրանքով դիմել էր Գորբաչովին:

Հայաստանի Կոմկուսը թուլացած էր եւ վարկաբեկուած, եւ փոխարէնը Հայաստանում գործում էին բազմաթիւ փոքր ու մեծ կուսակցութիւններ ու մտքեր պատրաստում: Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութիւնը իր դիրքը ամրապնդելու եւ ժողովրդին սիրաշահելու համար, հակառակ Մոսկուայի կամքի, 1989-ի Ապրիլին առաջին անգամ ձանաչեց Հայոց Ցեղասպանութիւնը, նաեւ՝ փակեց Մեծամորի հիւլէակայանը, որի արտանետած թունաւոր նիւթերի ազդեցութիւնը Հայաստանի կենսոլորտի վրայ եւ սպառնացող վտան-

գը մանաւանդ երկրաշարժից յետոյ աւելի իրական ու շօշափելի էր դարձել: 1989-ի Յունիսին Հայաստանի Կոմկուսը պաշտօնապէս ճանաչեց Հայոց Համագգային Շարժումը (ՀՀՇ) եւ հրաւիրեց իբրեւ խորհրդական մասնակցելու կառավարական մարմիններին:

Խորհրդային Հայաստանի պատմութեան մէջ բացառիկ երեւոյթ էր (եւ կարելի է ասել՝ անկիւնադարձ) 1989 թ. Նոյեմբեր 4-5-ին Երեւանում կայացած ՀՀՇ-ի համագումարը, ուր արդէն առաջնային դերակատարութիւն ունէր Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը: Ներկայ էր նաեւ Սուրէն Յարութիւնեանը, որի ելոյթը մի քանի անգամ ընդհատուեց ներկաների ծաղրական ու աղմկալի բղաւոցներով: Օրինակ, երբ թուելով իրականացուած բարենորոգումները յայտարարեց, թէ Կոմունիստ Կուսակցութիւնն էր առաջնորդել այդ վերակառուցումը:

Ըստ ՀՀՇ-ի Կանոնագրութեան 2-րդ կէտի՝ ՀՀՇ-ն գործում էր «Խորհրդային Հայաստանի սահմանադրութեան եւ օրէնքների շրջանակներում՝ իր կանոնագրութեան եւ ծրագրին համապատասխան, միաժամանակ պայքարելով այդ օրէնքները կատարելագործելու եւ մարդու իրաւունքների պահպանութեան ուղղուած միջազգային իրաւական փաստաթղթերին համապատասխանեցնելու ուղղութեամբ»²³: ՀՀՇ-ն, որպէս հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւն, նպատակ էր դնում «ծառայել հայ ժողովրդի ազգային շահերին: Շարժման գաղափարական սկզբունքների հիման վրայ ապահովել Հայաստանի եւ հայ ազգային քաղաքական, տնտեսական եւ հոգեւոր հզօրացումը»²⁴: Կարելի է ասել, որ հաւանաբար միտումնաւոր կերպով տարտամ ու աղօտ էր թողնուած այս կարեւոր հաստատումը:

ՀՀՇ-ի հիմնադիր համագումարը խօսուն պատկերն էր կազմակերպութեան ապագայ գործելակերպի²⁵: Գլխաւոր բանախօս Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը ներկայացրեց Շարժման «Դեմոկրատական նախաձեռնութիւններ»-ն ու «Ծրագրային նուաճումներ»-ը անցնող ժամանակաշրջանում եւ այդ իրագործումներին իբրեւ Ադրբեջանի հակադարձ անդրադարձաւ շրջափակման, Սումգայիթի եւ Խոջալուի դէպքերի եւ Խորհրդային բանակի կողմից 1988-ի Մարտին փաստօրէն Երեւանի գրաւման մասին:

ՀՀՇ-ի հիմնադիր համագումարին հնչեցին մի շարք քննադատութիւններ եւ առաջարկներ կուսակցութեան գործելակերպի. նպատակների եւ ծրագրի առնչութեամբ: Նշանակալից էր Հայ Ստաւորականութեան Խորհուրդը ներկայացնող պատմաբան, յետագային ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդեանի ակնարկը այն մասին, որ ՀՀՇ-ի ծրագրի մէջ Հայկական Հարց որպէս այդպիսին չի դրուած, հակաթուրք պայքարը չի շեշտուած .... Թուրքիան մեզ ձեռք չի մեկնի, եթէ մենք ձեռք չքաշենք Արեւմտեան Հայաստանի հողերից .... Ինչո՞ւ չկայ պետական ծրագիր դարաբաղեան հարցը լուծելու: ՀՀՇ-ն պէտք է ունենայ ո՛չ թէ մի կէտ, այլ մի ամբողջական ծրագիր...»: Նա նշեց նաեւ, որ «պատմութիւնը 70 տարի կեղծուել է, բայց կարեւոր է, որ պատմաբաններն այս հարցը մշակեն, ո՛չ թէ ժողովրդական միտինգները

23 ՀՀՇ-ի Կանոնագրութիւնը լոյս է տեսել «Հայք» թերթի 1989 թ. Նոյեմբեր 2-ի համարում (էջ 3):

24 Նոյն տեղում:

25 Որպէս ՀՅԴ կուսակցական գործիչներ արտօնութիւն էինք ստացել հիւրաբար ներկայ լինելու համագումարին: Մանրակրկիտ արձանագրել էի անցուղարձը և այսօր՝ 29 տարի յետոյ, դիմում եմ նորերիս՝ մտքերս ու տպաւորութիւնս շարադրելու համար:

անդրադառնան դրան: Իսկ Ազգային Անկախություն Կուսակցության²⁶ ներկայացուցիչ Մելխակ Գաբրիելյանը, մի քանի հարցերի շարքին դիտել տուեց նաև որ Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսը պետք է իր դիրքորաշույնը ճշտի ՀՅ Դաշնակցության վերաբերեալ, չեղեալ համարի 1928-ի յայտարարությունը, որ ՀՅԴ-ին համարում էր հայ ժողովրդի թշնամի իմպերիալիստական կուսակցություն²⁷: Նախախորհրդարան խմբակցության ներկայացուցիչ Ֆելիքս Սաֆարեանը դիտել էր տալիս, որ «Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի հարցը ՀՀԸ-ի ծրագրի մէջ հպանցիկ է, մշուշապատ եւ մերկապարանոց»:

Համագումարին յաջորդող ժողովրդային դժգոհությունների արդյունքում Նոյեմբեր 16-ին տեղի ունեցաւ հանդիպում Ղարաբաղ Կոմիտէի (որ ՀՀԸ-ի մէջ էր մտել) եւ մի շարք խմբակցությունների միջեւ, որ թուելով ՀՀԸ-ի ծրագրի թերի կողմերը եւ տարամերժականությունը՝ ՀՀԸ-ն համարում էր մի նոր կուսակցություն, մինչդեռ այն պիտի լինէր կազմակերպությունների միություն²⁸:

Համեմատության համար նշենք, որ քիչ վերը գուգահեռ անցկացուցեց 1918-ի իրականության մէջ գործող զանազան կուսակցությունների եւ Խորհրդային Հայաստանի վերջին օրերի խախտուած միակուսակցություն դրուածքների մէջ: Բայց եթէ 1918-ին Դաշնակցությունից բացի այլ կուսակցությունները չցանկացան մաս կազմել անկախ Հայաստանի կառավարութեանը, Խորհրդային Հայաստանում ցանկությունը կար, բայց ուժը վերապահուած էր ՀՀԸ-ին, որ դադարեց իրական համագոյնի շարժում լինելուց եւ իշխանութեան հասած կուսակցություն դարձաւ:

ՀՀԸ-ի ծրագրի մէջ կարելոր հարցերի շարքին կար նաև մի կէտ՝ Հայաստանի ինքնիշխանութեան ընդլայնում ընդհուպ մինչև անկախություն, եւ սա անակնկալ էր շատերի համար: 1987-ից Պարոյր Հայրիկեանի եւ Մովսէս Գորգիզեանի ղեկավարութեամբ գործող Ազգային Ինքնորոշում Միաւորումը (ԱԻՄ) առաջինն էր, որ բացարձակ եւ անմիջական անկախություն էր պահանջում²⁹:

ՀՀԸ-ն շուտով սկսեց հեռանալ ազգային քաղաքական ուղղությունից եւ զբաղուեց Հայաստանի ներքին հարցերով եւ իր դիրքը ամրապնդելով: Նոյնիսկ երբ մի քանի կուսակցությունների («Միացում», ԱԻՄ, ՀԱԱԿ, ՄԻՄ) ճնշման տակ Գերագոյն Խորհուրդը վաերացրեց Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու որոշումը, ՀՀԸ-ն եւ համայնավարները դէմ էին այդ քայլին³⁰: Ի

26 Հայաստանի Ազգային Անկախություն (ՀԱԱԿ) Կուսակցությունը կեանքի էր կոչուել 1989 թ. Յուլիսին: Պարբերաբար հրատարակել էր «Հայաստան» պաշտօնաթերթը, ուր տեղ էին գտնում քաղաքական վերլուծական յօդուածներ, ինչպէս եւ կուսակցութեան քաղաքական գործունէութեան ուղեծիրը՝ տարածել միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարը, դիմադրել բուշնիկներին, ընդդիմանալ արտագաղթին, խորհրդարանում ներկայացուցիչներ ունենալ:

27 Որոշման մէջ ասում է. «Դաշնակցութիւնն ամենահակայեղափոխական ուժն է: Խորհրդային իշխանութեան եւ մեր երկրի աշխատանքութեան առանկագոյն վտանգատր թշնամին, որ միջազգային իմպերիալիստների ոսկիներով կաշառուած ու գէնքով սպառազինուած՝ պատրաստ է իր իմպերիալիստական տերրի առաջին իսկ հրամանով յարձակուել ԽՍՀՄ եւ Խորհրդային Հայաստանի վրայ» (յայտարարութիւնը վերահրատարակուած է ՀՅԴ Հայաստանի պաշտօնաթերթ «Ազատ Հայք»-ի 1990 թ. Յունուար 14-ի համարում): Այս որոշումը պիտի ընկալել որպէս ուղեգիծ խորհրդահայ մտայնութեան եւ սերունդների դաստիարակութեան:

28 Տե՛ս «Հայկական Իրապէս Համագոյնի Շարժում Յառաջացնելու Փորձեր կը Կատարուին», «Ասպարէզ», 21 Նոյեմբեր, 1989:

29 ԱԻՄ-ի առաջադրանքների մասին կարդում ենք 1987 Հոկտեմբերից հրատարակած «Հրապարակայնություն», «Անկախություն» եւ «Հայրենիք» պարբերաթերթերում:

30 1989 թ. Դեկտեմբեր 1-ին «Հայկական ԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային

հարկէ, այդ քայլը մնաց որոշում միայն եւ գործնականի չանցաւ: 1990-ի Յուլիսի Գերագոյն Խորհուրդի ընտրութիւնների արդիւնքում ՀՀԸ-ն եւ Համայնավար կուսակցութիւնը հաւասար եւ տիրապետող ուժեր էին Գերագոյն Խորհրդում որ վերակոչուեց Հայաստանի Խորհրդարան: Խորհրդարանի նախագահ ընտրուեց ՀՀԸ-ի վարչութեան նախագահ՝ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը, որով եւ այլեւս խախտուեց Կոմկուսի միապետութիւնը Հայաստանում:

1990-ի Օգոստոս 23-ին Գերագոյն Խորհրդում ընդունուեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախութեան մասին» բանաձեւը³¹: Սկիզբ էր դրում անկախութեան գործընթացի: Հայկական Խորհրդային Սոցեալիստական Հանրապետութիւն անուանումին փոխարինեց Հայաստանի Հանրապետութիւն անունը եւ Ղարաբաղը յայտարարուեց իբրեւ անբաժանելի մասը Հայաստանի: Հայաստանի Կոմկուսը այլեւս ուժը չունէր անկախութեան գործընթացը կասեցնելու, որն հրապարակ իջաւ նոր երիտասարդ ղեկավարութեամբ եւ գործելաձեւով: Նոր ղեկավարութիւնը խօսք էր տալիս ժողովրդին՝ հին բոլշեւիկեան գաղափարախօսութեան չհետեւել, Մոսկուայից անկախ գործել: Բայց Հայաստանի անկախութեան գործընթացի մէջ այլեւս կորցրել էր իր խօսքը, դերն ու կշիռը եւ մնաց որպէս մէկը միւս կուսակցութիւններից, որ յետագայում, երբ անկախ Հայաստանի իշխանութիւնները երկիրը տնտեսական տագնապի հասցրին, ժողովրդի մէջ տարածուելու սկսեց հին կարգերի եւ Կոմունիստ կուսակցութեան նոստալժիա:

Գորբաչովը Խորհրդային Միութիւնը պահելու իր վերջին ճիգերն էր ի գործ դնում: Հակառակորդներին չէզոքացնելու համար կիրառում էր խիստ գրաքննութիւն, նոյնիսկ զէնքի ուժ՝ անջատողական հանրապետութիւններում: Արեւմուտքը օգնում էր նրան նոյնիսկ տնտեսապէս, որովհետեւ եթէ Խորհրդային Միութիւնը փլուզման ենթարկուէր, ինքը գործ պիտի ունենար 15 փոքր ու մեծ հանրապետութիւնների հետ: Յետոյ Խորհրդային հսկայ զէնքը, զինամթերքն ու հիւլէական ուժը դր հանապետութիւնը պիտի ժառանգէր: Բայց Խորհրդային Միութեան փլուզումն արդէն յոյժ հաւանական էր: Այստեղ յիշենք ՀՀԸ-ի հիմնադիր համագումարում Ակադեմիայի Արուեստի բաժնի վարիչ Հենրիկ Յովհաննիսեանի նախագագութեանը. «Որոշակի է, որ այս կայսրութիւնը փլուում է: Եկէք պատրաստ լինենք, որ մեր գլխին չփլուի...»:

Յամենայն դէպս, Գորբաչովի ջանքերը ձախողեցին: Ադրբեջանին սիրաշահելու եւ իր ազդեցութեան դաշտում պահելու համար, բացարձակապէս օգնում էր նրան հայերի դէմ պատերազմի մէջ³²: Ռուս զինուորները ազերիների հետ միասին հայկական գիւղերի վրայ էին յարձակում, թալանում ու սպանում: Ստալինի օրերից եկած քաղաքականութիւնը Հայաստանում

Խորհրդի Որոշումը Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեւոնային Ղարաբաղի վերամիաւորման մասին» փաստաթուղթը ստորագրել էին Գերագոյն Խորհրդի նախագահութեան նախագահ՝ Հ. Ոսկանեանը, քարտուղար՝ Ն. Ստեփանեանը և Լ.Ղ. Ազգային Խորհրդի նախագահ՝ Վ. Գրիգորեանը (ձեռքիս տակ է Որոշման բնագիրը՝ հրատարակուած «Հայաստան» պարբերաթերթի Դեկտեմբեր 10, 1989-ի համարում):

31 «Ադրբեջանի պետական անկախութեան վերականգնման» հռչակումը կատարուեց 1991-ի Օգոստոս 30-ին:

32 Ծանօթ է 1991-ի Ապրիլ և Մայիս ամիսներին Ադրբեջանի իրականացրած «Օղակ» գործողութիւնը՝ Խորհրդային Միութեան բանակի մասնակցութեամբ բազմաթիւ հայկական գիւղերի բնակչութեան արտաքսումը: Դա Գորբաչովի շնորհակարութիւնն էր Ադրբեջանին՝ 1991-ի Մարտին անցկացուած հանրաքուէի յօգուտ Խորհրդային Միութեան պահպանման արդիւնքի համար:

տանի ու Ադրբեջանի հանդեպ չէր փոխուել: Յիշենք Ստալինի մէկ հեռագիրը Օրջոնիճիձէին՝ «...չի կարելի անվերջ խուսանալ կողմերի միջեւ, պէտք է սատարել կողմերից մէկին, տուեալ դէպքում, ի հարկէ, Ադրբեջանին Թուրքիայի հետ»: Եւ սա այն ժամանակ էր, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը Ղարաբաղում եւ Ջանգեզուրում անհաւասար պայքար էր տանում Խորհրդայնացած Ադրբեջանի Կարմիր բանակի դէմ:

Հայաստանը անկախութեան ձամբի վրայ էր, որ ամրագրուեց 1991-ի Սեպտեմբեր 21-ին անցկացուած հանրաքուէով: Սեպտեմբեր 23-ին Խորհրդարանը Հայաստանը յայտարարվեց անկախ, խորհրդարանական հանրապետութիւն:

Գորբաչովի դէմ պահպանողական կոմունիստների կատարած պետական հարուածի ձախողանքից յետոյ, Խորհրդային Միութեան փլուզման որպէս առաջին ապացոյց 1991-ի Դեկտեմբեր 8-ի պայմանագիրն էր Ռուսիոյ, Բելառուսիոյ եւ Ուկրաինայի միջեւ, ուր դադարած էր համարուում Խորհրդային Միութիւնը իբրեւ միաւոր եւ յայտարարուում էր ծնունդը ԱՊՀ-ի (Անկախ Պետութիւնների Հասարակապետութիւն): Գորբաչովին մնում էր հրաժարուել եւ լուծուած յայտարարել Խորհրդային Միութիւնը: Դա կատարուեց 1992-ի Յունուար 1-ին:

Եթէ 1918-ի անկախութիւնը չնախատեսուած ու յանկարծակի իրողութիւն էր, ապա՝ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը 1991-ին քաղաքական ու ընկերային խնորումներով սկսած մինչեւ Խորհրդային Միութիւնից անջատման որոշում ու մինչեւ հանրաքուէ երկար հոլովոյթ ապրեց: Ու դեռ ատկին, 12.000 քառ. քիլոմէթր տարածքում անկախացած Հայաստանի բնակչութիւնը այնպիսի իրավիճակի էր մատնուած որ իր վերջին մտահոգութիւնն էր անկախութեան հասնել: Մէկ տարի պիտի անցնէր, որ ժողովրդային մասսան հասկանար, գնահատէր եւ ոգելորուէր Հայաստանի անկախութիւնով: Իսկ երկրորդ անկախութեան նախորդող բազմահազարանոց ժողովրդային ցոյցերում՝ կենսոլորտի հարցերից սկսած մինչեւ Ղարաբաղի միացում ու Խորհրդային Միութիւնից անջատում, զանգուածները պատրաստ էին իրենց քուէով անկախութիւնը գրկելու:

4. Ապագայի տեսլականը երկու անկախ հանրապետութիւններում

1988-ից Հայաստանում գաղտնի գործունէութիւն ծաւալած Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը 1990-ի Օգոստոսին իր ներկայութիւնը յայտարարեց³³: Ու երբ Ղարաբաղի բանակը դեռ կազմակերպուած չէր եւ զանազան խմբակցութիւններ էին ստանձնել Ղարաբաղի պաշտպանութեան գործը, կարեւորներից էր Դաշնակցութիւնը իր զօրախմբերով եւ սփիւռքեան ներդրումներով: 1990-ի Դեկտեմբերին Դաշնակցութիւնն իր փլաթֆորմը ներկայացրեց, որի մէջ եւ իր առաջարկը՝ վերահաստատելու Ազգային Պետականութիւնը Հայաստանի մէջ՝ Պետական իշխանութիւն, որ ժողովրդական էր, ո՛չ թէ կուսակցական: Դաշնակցութիւնը կրկնում էր Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի իր տեսլականը, որ փայփայել էր Հայաստանի պետականութեան ծնունդից ի

33 1989 թ. Մայիս 24-ից հրատարակուելու էր սկսել ՀՅԴ գաղափարակիր «Ազատ Հայք»ը:

վեր³⁴:

Իսկ Հայոց համազգային շարժումը: «ՊԱՏԿԵՐԱԽՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Հայաստան–Թուրքիա: Մեծ Բանավեճը»³⁵ ուսումնասիրության մեջ կարդում ենք. «1991 թ. Ապրիլին ԽՍՀՄ–ում Թուրքիայի դեսպան Վոլկան Վուրալը երեքօրեայ պաշտօնական այց է կատարում Երևան: Պաշտօնապես ԽՍՀՄ կազմում գտնուող սակայն արդեն անկախության ճանապարհը բռնած Հայաստան Վուրալի այցը, առաջին բարձրակարգ թուրք պաշտօնեայի այցելությունն էր 70 տարիների ընթացքում: Դեսպան Վուրալի հետ հանդիպման ընթացքում Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի նախագահ Լևոն Տէր-Պետրոսեանը ասաց. «Հայաստանը փոփոխում է եւ այս նոր աշխարհում մենք պետք է նաեւ աշխարհայեացքով հարեւան պետություններ լինենք: Մենք ցանկանում ենք բարեկամներ դառնալ: Մենք պատրաստ ենք փոխշահաւէտ ցանկացած համագործակցութեան: Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ որեւէ տարածքային պահանջներ չունի»³⁶: Թուրքիա վերադառնալուց յետոյ Դեսպան Վուրալը թուրքական «Հուրիեթ» թերթին ասաց. «Ես կարող եմ ասել, որ ներկայիս հայկական ղեկավար մարմինների որդեգրած նոր քաղաքականությունը Թուրքիայի հանդէպ ժամանակակից է եւ բխում է երկու ժողովուրդների շահերից»³⁷:

ՀՀՇ–ի տարած ռազմավարութեան ծանօթանալու համար կարդանք նաեւ 1989–ի Նոյեմբեր սկզբին ՀՀՇ համագումարից եկած գեկոյցները.

Արթուր Մկրտչեանի այն առաջարկին, որ Հայաստանի Գերագույն Խորհուրդն ընդունի Լեռնային Ղարաբաղը իբրեւ Հայաստանի անբաժանելի մաս եւ պաշտպանի այդ կապակցութեամբ նրա դիմումը ՄԱԿ–ին, Լեռն Տէր-Պետրոսեանը պատասխանում է, թէ դա դէմ է Խորհրդային Միութեան Սահմանադրութեան եւ ՀՀՇ–ի գաղափարներին, եւ ՀՀՇ–ն չի հաւատում որիշ հանրապետություններից հողեր գրաւելուն: Եւ իրօք, Լեռն Տէր Պետրոսեանն այդ գիծը տարաւ մինչեւ վերջ: Ինչպէս Յակոբ Եափուճեանն է բնութագրում՝ «արտաքին գետնի վրայ ազգային հիմունքներէ զուրկ, դրացիներուն նկատմամբ զիջողական ու ամէն կերպով համաձայնութեան եզր գտնելու քաղաքական ուղեգիծը, իսկ ներքաղաքական այլամերժ, ոչ համախմբող ու անձնակեդրոն վարկագիծը»³⁸:

Նոյն համագումարում, Լենդրուշ Խուրշուդեանի այն մտահոգութեան, որ համաթուրանական ձգտումներն ու գաղափարախօսութիւնը վտանգում են հայ ժողովրդի գոյությունը, Վանօ Սիրադեղեանը պատասխանում է, թէ համաթուրանական գաղափարախօսութիւն այլեւս գոյութիւն չունի եւ չի կարող վտանգել հայ ժողովրդին:

Եթէ 1918–ին անկախացած Հայաստանի կառավարութեան ձեւաորման մեջ Դաշնակցութիւնն էր գլխաւոր դեր ստանձնել ու առաջ էր քաշում Ազատ,

34 Դաշնակցութեան փլաթֆորմը բաղկացած էր 8 գլուխներից, 47 էջ, ուր մասնագիտօրէն ներկայացուած էր ապագայ Հայաստանի զարգացման ուղին՝ քաղաքական, տնտեսական, գիւղատնտեսութիւն–երկրագործութիւն, կրթամշակութային, առողջապահական, ազգային պաշտպանութիւն, արհեստի գօտի, Արցախի հարց, բնագաւառներում: Այս փաստաթուղթը մնաց որպէս մեռեալ տառ Հայաստանի իշխանութիւնների համար:

35 “European Stability Initiative”, Berlin, Brussels, Istanbul. Օգոստոս, 2009 (էջ 6):

36 Յղում է կատարում “Nezavisimaya Gazeta”, 14.05.1991 թերթի համարին:

37 Յղում է կատարում “Hurriyet”, 02.05.1991 թերթի համարին:

38 «Ազգակ» օրաթերթ, Մայիս 17, 2017, «Հայաստանի Քաղաքական Բեմը եւ Սահմանադրութեան Հիմքը»:

Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի տեսլականը, ապա՝ 1990-ից արդէն այդ դերը վերապահուած էր ՀՀԾ-ին, որ գալիս էր «Ստրկամտութեան արտայայտութիւն է այն մտայնութիւնը, ըստ որի՝ ազգն ունի մշտական բարեկամ և մշտական թշնամի» կարգախօսով, համաթուրանական մշտական վտանգը անտեսելով եւ հարեաններից հողեր չպահանջելու զգուշաւոր քաղաքականութեամբ, թէկուզ եթէ այդ հողերը հայապատկան էին եղել դարեր ու դարեր:

Ռուբինա Բ. Փիրումեան – ամերտաճառը, որ 1993-ին հրատարակուել է որպէս գիրք, համեմատական ուսումնասիրութիւն է հայ և հրեայ ժողովուրդների աղէտի-ցեղասպանութիւն և հօլօքոստ-գրական ազդումների՝ **Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience (1993)**: Այնուհետև լոյս է տեսել նրա պատմական ուսումնասիրութիւնը՝ «Հայաստանը ՀՅԴ-Բոլշևիկ յարաբերութիւնների ոլորտում, 1917-1921» (1997), որ թարգմանուել և հրատարակուել է ռուսերէնով ևս:

Ապա հրատարակել է Հայոց Ցեղասպանութեան գրականութիւնն ուսումնասիրող երեք այլ հատորներ՝

And those who Continued Living in Turkey after 1915, The Metamorphoses of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature (2008 and 2012);

The Armenian Genocide in Literature, Perceptions of Those who Lived through the Years of Calamity (2012, 2014);

The Armenian Genocide in Literature, The Second Generation Responds (2015);

Վերջին աշխատութիւնը նուիրուած է Սիբիրի գուլագները արքունուած հօր կեանքին՝ **My Father, A Man of Courage and Perseverance, A Survivor of Stalin’s Gulag (2017)**:

Summary

TWO CRITICAL PERIODS OF ARMENIAN HISTORY LEADING TO INDEPENDENCE IN 1918 AND 1991

A comparative view

Doctor Rubina B. Peroomian

Key words – independence, comparative view, Bolshevism, ANM, vision of the future, Kharabakh, Diaspora, Supreme Council, ARF Dashnaktsutyun

The independence of Armenia in 1918 and then again in 1991 was an outcome of the collapse of the Tsarist Empire and the Soviet Union respectively, the obvious difference being that in the case of the first, the world was at war, new states were being established and borders were being redrawn. In the case of

the second independence, the world was relatively peaceful, not counting the explosion in the Chernobyl Power Plant and the Spitak earthquake in Armenia, both with immeasurably devastating consequences which brought about political disturbances in the Soviet Union. Moreover, the independence of 1918 marked the rebirth of Armenian statehood after centuries of foreign occupation. Whereas, in 1991, an existing state, with its infrastructures in place and with distinct borders, was to free itself of the Soviet shackles and become an independent republic. This paper points to these differences and goes on to discuss less-pronounced ones within the two critical periods of history.

First, is the factor of Turkey in the pre-1918 independence and the vision and possibility of a free Western Armenia in that context, the realization of which was thwarted by the Bolshevik revolution and the ensuing Brest Litovsk treaty. The Turkish factor was less significant in the case of the second independence, but this is not to say that the aspiration to free the Turkish occupied lands of historic Armenia had died down in any way.

Another difference is the issue of disputable borders and inter-racial conflicts hindering the formation of the first independence. That issue was almost non-existent in the case of the second which was being established on a land with distinct borders and an inherited homogeneous population.

The two political scenes prior to independence are also compared: a multiplicity of political parties and orientations at work in the case of the first, and the single-party rule, the Communist Party working under directives from Moscow, in the case of the second independence. However, mentioned are dissident movements in the latter which gradually took root among the masses and brought about the cessation movement.

The unpredictability of independence due to the pre-1918 complex structure of the Transcaucasian ruling machine, tainted with rivalry and hostility, is contrasted with the independence in 1991 which came about because of a struggle involving the masses and its popular leaders. In fact, whereas the Armenian masses in the Caucasus were mainly indifferent/ignorant, and it took them a year into independence to appreciate and celebrate its existence, in 1991, the mass-demonstrations, beginning with serious environmental issues to demanding Karabagh's union with Armenia and to the issue of cessation from Soviet Union, the masses were ready to cast their votes and embrace independence.

In conclusion, the vision of the first republic, the Free, Independent, and United Armenia, is compared to that of the ruling party, the Armenian National Movement, in the case of the second, tending to ignore the permanent danger of Pan-Turkism and declaring non-intention to demand the return of historic Armenian lands.